

Memmed Emin Resûlzâde

(Bakû/Novhanı, 31 Ocak 1884 - Ankara, 6 Mart 1955)

Türk-İslâm dünyasında ilk cumhuriyetin kurucusu, politikacı, gazeteci, yazar, edebiyat ve tarih uzmanıdır. 31 Ocak 1884'te Baku yakınlarındaki Novhanı köyünde doğdu. Babası Ahund Hacı Elekber, din adamı olsa da, çağdaş tahsilin önemini anlamış ve oğluna dinî değil, dünyevî tahsil vermeye çalışmıştı. Memmed Emin, önce S.M.Ganizâde'nin müdür olduğu ikinci Rus-Azerbaycan mektebinde okumuş, daha sonra Rusça eğitim veren Teknikî okulu bitirmişti. 18 yaşında siyasî hayata atılmış, 1902'de "Müselman Gençlik Teşkilatını" kurmuştu.

1903'te ilk şiiri "Şarkî-Rus" gazetesinde yayınlanmıştı. Daha sonra 1905-1907 yıllarında "Füyûzât" dergisine, "Hayat", "İrşat" ve "Terakki" gazetelerine şiir ve makaleleri ile katılmış, bir süre "İrşad"ın başyazarlığını yapmıştı. 1908'de, Azerbaycan'da millî şuurun yüceltilmesini, hürriyet ve bağımsızlık fikirlerini gündeme getiren "Karanlıkta Işıklar" draması sahneye konulmuş, aynı zamanda "Nâgahan Bela" adlı dram eserini tamamlamıştı.

Aynı yıl, çarlık Rusya' sının hapis tehditlerinden korunmak için İran'a gitmek zorunda kalan Resûlzâde, burada Setterhan'ın liderlik ettiği millî mücadeleye katılır. İran'ın, Avrupa eğitimi görmüş ileri görüşlü aydınlarıyla birlikte 1910'da, İran Demokrat Partisi'ni kurar. Bu partinin esas yayın organları olan "İrane-Nou" ve "İrane-Ahet" gazetelerinin başyazarı olur. "Modern Avrupa gazet formasını ilk defa İran'a getiren M.E. Resûlzâde olmuştur" ("Sühen" mec. 1955, N 4).

Takibler sonucu İran'ı terketmek zorunda

kalan Resûlzâde, 1911'de İstanbul'a gelir. Burada Ahmet Ağaoğlu, Alibey Hüseyinzâde, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ile birlikte çalışır. "İran Türkleri" eserini "Türk Yurdu" dergisinde yayımlar. Panislâmizmin ideologu Şeyh Cemaleddin Efkanî'nin "Millî birlik felsefesi" eserini, Farsça'dan Türkçe'ye çevirir.

1913'te Rusya'daki genel aftan sonra Azerbaycan'a döner. Burada iki yıl önce temeli atılmış "Müsavat" partisine başkanlık eder, partinin yayın organı olan "Açık Söz" gazetesini kurar (1915). Bu dönemde yayınlanan yazılarında Türkçülük ideallerini devamlı şekilde tebliğ eder.

1917'de, Çarlık Rusya'sının çöküşünden sonra Memmed Emin, Azerî Türklerinin Bakû'de toplanan kurultayında ve aynı yılın Mayısında Moskova'da düzenlenen Rusya Müslümanlarının kurultayında, Rusya'nın konfederatif devlet şeklinde yeniden kurulması fikrini ortaya atar, Türk birliği fikrini gerçekleştirmeye çalışır. 1917 yılının sonbaharında, Rusya Kurucular Meclisine, Azerbaycan'dan ve Türkistan'dan üye seçilir. Aynı zamanda çökmüş imparatorluğu eski sınırları dahilinde diriltmek isteyenlere karşı çıkarak "Azerbaycan'a muhtariyyet" düşüncesini savunur.

28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Cumhuriyetinin ve aynı yıl 7 Aralık'ta açılan Azerbaycan Parlamentosu'nun kurucusu Memmed Emin Resûlzâde'dir. 1919'da Bakû'de, Azerbaycan Üniversitesi'nin kurulması da Resûlzâde adıyla yakından ilgiliydi. Zamanının son derece sınırlı oluşuna rağmen, üniversitede Osmanlı Edebiyatı Tarihi dersini okutmuştu.

1920 yılı Nisanında, Azerbaycan yeniden Bolşevik istilasına uğrayınca, Memmed Emin de Lahıç'ta tutuklanır. Bayıl cezaevine getirilir. Eski arkadaşı 1907'de hayatını kurtardığı, şimdi ise Bolşevik yönetiminin liderlerinden biri olan Stalin, onu hapisten çıkarıp Moskova'ya getirir. Memmed Emin, Rusya Federasyonu Milletler Komiserliği'nin yayın şubesinde çalışır, aynı zamanda Şarkiyat Enstitüsü'nde Fars dili hocalığı yapar. 1922'de, "Müsavat" partisinin yeraltı "Merkez komitesi", Resûlzâde'nin Rusya'dan göçmesi kararını çıkarır. Tatar millî hareketinin liderlerinden olan, Petersburg imam-hatibi Musa Cerullah Bigiyev'in yardımıyla Finlandiya'ya kaçar. Bir süre Berlin'de yaşadıkdan sonra 1923'te İstanbul'a gelir. Aynı yıl, burada onun başyazarlığıyla "Yeni Kafkasya" dergisi yayınlanmağa başlar. "Azerbaycan Cumhuriyeti" kitabı gün ışığına çıkar. Sonraki yıllarda Memmed Emin, "Azerî Türk'ü" (İstanbul, 1928-1931), "Odlu Yurt" (İstanbul, 1928-1930), "Bildiriş" (1929-1931), "İstiklâl" (Berlin, 1932-1934), "Kurtuluş" (Berlin 1934-1938) gibi mecmua ve gazetelerin kurucusu ve başyazarı olur. İstanbul'da, Paris'te, Berlin'de, Varşova'da Azerbaycan millî mücadelesini anlatan kitapları, Türk, Rus, Alman, Fransız, Polyak, İngiliz dillerinde yayınlanır.

Türkiye'de Türkçüler takip olunca ve dış Türkler problemi gündemden çıkarılınca, 1938'de Polonya'ya göçer. 1938-1940'ta Polonya'da, 1940-1943'te Romanya'da yaşar. 1943-1944'te Hitler Almanya'sı yönetimiyle; SSCB'nin çökmesi halinde, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yeniden kurulması konusunda görüşmeler yapar, bu arada nazi esir kamplarını dolaşarak, binlerle Türk kökenli savaş esirinin hayatının kurtarılmasına ve onların Türkiye'ye gönderilmesine vesile olur.

ikinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden Türkiye'ye göçen Memmed Emin Resûlzâde, Ankara'da yerleşir. Burada "Azerbaycan Kültür Derneğini" kurar, politik faaliyetler yanında edebiyat ve tarih alanlarında araştırmalarını devam ettirir. 1952'de, günümüze kadar yayın hayatını sürdürmüş olan "Azerbaycan" dergisini kurar ve hayatının sonuna kadar başyazarlığını yapar.

Memmed Emin Resûlzâde, 6 Mart 1955'te Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi kliniğinde üç defa "Azerbaycan" kelimesini söyleyerek hayata gözlerini yummuş ve şehrin asrî mezarlığında toprağa verilmiştir. Onun ölümünden birkaç gün sonra eski mücadele arkadaşı, İran'ın Türk asıllı siyasî önderlerinden Seyid Hesen Tağızâde "Sohen" dergisi

sahifelerinde şöyle demişti: "Resûlzâde bütün hayatım boyu Şark dünyasında eşine rastlaşmadığım, mübaliğesiz söyleye bileceyim olağanüstü nadir insanlardan biri idi. Memmed Emin Bey terbiyeli, kuvvetli ve sağlam mentik sahibi, temiz kalbi, doğru sözü, metaneti, tam anlamı ile dürüst, fikir yoluna derin bir iman besleyen fedakar, mücahid hamıya örnek olan bir insan idi. Beledlerine zamanemizde, özellikle de bizim muhitimizde rast gelmek esla mümkün değildir".

Azerbaycan millî mücadelesinin lideri, edebiyat, fikir ve politika adamı Memmed Emin Resûlzâde'nin adı, faaliyeti ve kitapları 70 yıl boyunca Azerbaycan'da yasaklanmıştı. Sovyet rejimi onun kisasını ailesinden almıştı. 1937'de oğlu Resul kurşuna dizilmiş, akrabalarının bir kısmı mahvedilmiş, bir kısmı ise Kazakistan'a sürülmüştü.

Eserleri:

"E'tidaliyyun" Partisinin Tenkiti, Tehran, 1910 (Fars dilinde), **Seadeti-Beşer, Ardebil, 1911** (Fars dilinde), **Acı Bir Hayat, Bakı, 1912; Şekli-İdare Hakkında İki Bakış** (Ahmetbey Salikov'la birlikte), Moskova, 1917; **Azerbaycan Cumhuriyeti. Keyfiyeti, Teşekkülü ve İndiki Veziyeti, İstanbul, 1923; Esrimizin Siyavuşu, İstanbul, 1925; Kafkasya Türkleri, İstanbul, 1928; Kafkaz Problemi İle Elakedar Olarak Panturanizm, Paris, 1930** (Rus dilinde); **Azerbaycan Cumhuriyeti Hakkında, Berlin, 1933** (Alman dilinde); **Azerbaycan Problemi, Berlin, 1938** (Alman dilinde), **Azerbaycan'ın Hürriyyet Savaşı, Varşova 1939** (Polyak dilinde), **Azerbaycan'ın Kültür Geleneği, Ankara, 1949; Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Ankara, 1950; Çağdaş Azerbaycan Tarihi, Ankara, 1951; Büyük Azerbaycan Şairi Nizami, Ankara, 1951; Milli Tesanüd, Ankara, 1978; Kafkaz Problemi İle Elakedar Panturanizm** (İngilizce Mukaddime ile birlikte, tekrar neşr), Oxford, 1985; **Esrimizin Siyavuşu, Ankara, 1989; Azerbaycan Cumhuriyeti, Ankara, 1990; Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakı, 1990; Büyük Azerbaycan Şairi Nizami, Bakı, 1991; Esrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Çağdaş Azerbaycan Tarihi, Bakı, 1991.**

Kaynakça:

Azerbaycan Demokratik Respublikası, Bakı, 1991; Nesiman Yakublu. Memmed Emin Resûlzâde. Bakı, 1991.

NESİRLERİ:
HAQSIZ QAN YERDE QALMAZ
(*Esrimizin Siyavuşu; Bakı-1991 s. 53 - 56*)

*Hûn-i erbâb-ı hemîyyet gark eder zâlimleri
Me'sel-i efkâr-i ehmrâne sönmez hûn ile.*

Namık Kemal

Haqsız qan yerde qalmaz. Nece* ki, Siyavuş'un qanı qalmadı. Mezrum ahi ovunmaz², nece ki, Kerbelâ zulmü ovunmur. Zalim ebedî olmaz-nece ki, Zöhhak'm zulmü olmadı. İstiqlal neş'esi fedailer yetiştirir-nece ki, millî Türkiye yetişdi. Fikir öldürülmez-nece ki, Neron'un arslanları xristianlığı parçalayabilmedi. Abide iman yanmaz-nece ki, Nemrud'un ateşi İbrahim'i yakabilmedi.

Konuşma ve düşünce susdururulmaz-nece ki, inkvizisiya³ huzuruna çıxarılan Qaliley susmadı.

Haqq esla qeyb olmaz-nece ki, Musa Fir'ondan qaçmağa müveffeq oldu.

Azərbaycan'ın istiqlal ve cümhuriyyət fikrinin keçici Bolşevik istilasının yaxıcı qüvveleriyle qehr olunacağını zenn edirsiniz.

Bakı'nın heraretili toprağında kök salmış müqeddəs atəşi Quzğun denizin (Xezer denizi) daimi olaraq söndürməyə aciz olduğu kimi, Azərbaycan Türkləri'nin ağına giren fikir və qəlbine yerləşmiş istiqlal hissini öldürməyə də Bolşevik celladları o derecede âcizdirlər. Bir Quzey rüzgârının zərbəsiylə dalğalanan Xezer Bayıl burnundakı mavi atəşi söndürsə də ruzigar keçib deniz düzgün bir hal alanda, sadə bir qığılcım kifayətdir ki, bu müqəddəs atəş təkrar yansın, təkrar Bayıl burnunu aydınlatsın.

Azərbaycan'da İran təsiri vardır: İran Zöhhak belasına uğramışdı. Öz hakimiyyət və istiqlallarının qədrini bilməyən xalq Cenab-i Haqq'm qəzəbinə gəlmişdi. Zöhhak adında bir hökmdar İran'ı cana doydurmuşdu. Bu hökmdar ilanlara tapmırdı. Gündə iki uşaq beynini o pis heyvanlara yedirirdi. Zöhhak'm zulmündən bəzən xalqın feryadı göylərə çıxmışdı. Xalqın şərəfi, namusu, dini, milliyəti tamamilə alçaldılırdı. Şəhərimin varı, kəndlilinin⁴ mal-davarı elindən alınır. Burada Cəmşid dinindən olan ne qədər İranlı vardsa, hamısı⁵ qanundan kənar el'an edilmişdi. Yaxalananların özləri hebs olunur, mallarına el uzanır və uşaqları ilanlara yedirilirdi. Xalq qorxudan Zöhhak'm dinini görünüşündə qəbul etmişdise də, təriqətlərinə mənsub olan adamlarla gizlicə toplaşib ibadətlerini yapırldılar.

Fəqət bütün bu zülm və təhlükələr qarşısında İranlıların tek bir ümidi vardı. O ümitle yaşayır, imanlarını gələcəkdə doğacaq o parlaq günəşin hərareti ilə isidirlər.

Bu ümid Firudin idi. Cəmşid'in anasız oğlu dağlara çəkilmişdi. Zöhhak'm suiqəsdindən qorunurdu. Firudin hər ne qədər dağlarda xalqdan uzaq və gizli bir yerdə qalırdısa da, xalqın qəlbi onun eşqi ilə çırpınır, gözüne daima onun şəkli görünürdü. Onlar görünüşdə Zöhhak'm ilanlarına secde qılır, ürəklerinde isə Firudin'in meydana çıxması üçün dua edirdilər.

Vaxt gəldi, demirci Gəvə'nin bayrağını bir ağaç başına taxması kifayət idi ki, bütün xalq onun arxasında gəlsin. Firudin'i dağlarda arayıb tapsın və götürüb öz taxtına oturtsun.

Azərbaycanlılar Türkdürlər: Türklər də Eregeneqon tilsimində iki yüz il qaldılar. Ne qədər çalışdırlarsa da bir tərəfə çıkmadılar. Geniş dünyaya həsrət qaldılar. Fəqət yəne də bir demircinin yaxşılığı kifayət idi ki, Türklər demir dağları eridib geniş dünyaya çıxsınlar.

Esrimizin Siyavuş'u ölmüşdürsə də, onun doğurduğu istiqlal fikri ölməmişdir. Bu fikrin tərəfdarları indiki halda dağlarda, yətenlərindən uzaq məmləkətlərində, hebsxanalarda qaranlıq və rutubətli quşələrində⁶ qaçaq⁷, qaçqın, köməksiz⁸ bir halda yaşayırlar. İstiqlal və hürriyyətimizin kövrək⁹ əlaməti o üçrəngli istiqlal bayrağı zahirən yoxsa da qorxudan Bolşeviklik ifadə edən gözələrin önündə olub ürəkler onun eşqi ilə çırpınmaqdadırlar.

Elbətə, Azərbaycan istiqlal fikri, müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti'nin işğal və istilasına görə bu gün öksüzdür.

Fəqət dünyanın öksüzlərin tale¹⁰ və iradəsi qarşısında defələrlə diz çökdüyünü görmedik mi?

Üç yüz milyonluq bir ulu kütlənin helə ki, hakim mənevəyyəti olan İslamın o yol göstərici əzmi öksüz deyildi mi? Dünyanın ən böyük hökumətini meydana gətirən Çingiz Turan'ın adsız bir öksüzü deyildi mi?

Yüz il əvvəl çeşidli xanlıqlar şəklində hakimiyyətini qeyb etdiyimiz zaman bu günkü Azərbaycan birliyinə malik deyildik.

Yüz il esaret dərsi alan bizi iki illik hürriyyət qovqası özümüze tanıtdı. Birlik və istiqlaliyyətimizin işaresi¹¹ olaraq elimizdə Türklüyümüzü, Müsləmançılığımızı və çağdaş bir xalq olduğumuzu göstərən istiqlal bayrağı vardı.

Yazıqlar olsun ki, biz daha səpələnmiş¹² e'tiqadımızla "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz"-idealına etdiyimiz əf erinləri unutduq, canımız və malımız qorxusundan bu istiqlal bayrağını bir bezə deyişdirdik. İntriqaçılı¹³ və zalim bir

1. nasil 2. ondurmaz 3. engizisyon mahkemesi 4. köylü 5. tamamı 6. köşələrində 7. göçmen, muhacir 8. yarımsız 9. dalğalanan 10. şans, baht 11. işareti 12. bozulmuş 13. hileci, düzenbaz

qüvvət tətərəfindən susdurulduq. Dilim gəlmir-teslim olduq...

Feqət bu "teslim" bizi qurtardı mı?

Canımız, malımız, namusumuz qurtuldu mu?

-Xeyr, ilk zərbedei yerlə bir olanlar yenə teslim fikrinin fədailəri oldular.

Feqət bütün bu fəlakətlərə rəğmən bir şey qazanıldı. Bir təcürbə meydana çıxdı. Ele bir təcürbə ki, intiqamçı gözleri daima bir "demirci" arayır, ele bir xalq ki, hər ağacın ucunda bir bayraq görmək isteyir.

Azərbaycanlılar Mehdi zühûruna² inanırlar. Bolşeviklərin bütün bu sərvət və zənginliyi dağıdaraq hər keşi bir loxma çöreye³ möhtac etmək siyasetinin, bir elində silah, bir elində çörək tutan şeytani bir siyasetin xalqı ne kimi⁴ bir vesitələrlə Bolşevik etdiyini görəndə, Azərbaycan xalqı həmin⁵ Deccal'm gəldiyini görür, bundan sonra táb edib⁶ Mehdi'nin gəlməsini gözleyir.

Azərbaycan Mehdisi xalqmm ideahndan, millî istiqlaldan ibarətdir.

Bolşevik Deccalı'nın müdhiş zalımlığından bezen xalq duyuram ki, yanık bir üreklə:

-Ah, bu Mehdi ne zaman gələcək? -deyə soruşur.

Çox diqqətlə dinləyirəm, yuxarıdan ilahi bir səs cavab verir ki:

-Azərbaycan bayrağının təkrar açıldığı, təkrar dalğalandığı gün,

Evet, o gün, o böyük gün.

Feqət indilik biz ümidimizi qırmayacaq, o bayrağı qaldıracaq başından keçən demirciləri hazırlayacaq.

Bunun üçün hər şeydən evvel:

Yalan söyleməyin ruhumuza verdiyi qorxunu-"iş düzəldən yalan fitnə çıxaraçaq doğrudan daha yaxşıdır"-fəlsəfi exlaqmm qarakterimize verdiyi dözümlü⁷, ölüm qorxusunun iradəmizə verdiyi zəifliyi uzaqlaşdırıb bədbəxt olmayaq.

Qalile'ye "Ah, ne edim ki, bu le'netlənmiş dünya fırlanır"-iddiasını başı üzərində duran cəladlardan qorxmayaaraq söylədən, Sokrat'a imkan varken cismani ölümü me'nevi ölümə tərcihlə acı ölüm zəherini içirən, Həzret-i Hüseyn'e bütün dost və qoruyucularını itirdiyi halda teslim olmamaq cəsaretini verən, Həsən Sebbah'm fədailərinə dağ başından atılmaq erkesini verən və nəhayət Anadolu herbəninə o şanlı qəhrəmanı Fətih Bey'e komandanm emrini bir neçə deqiqə yubattığı⁸ üçün qalibkən intihar etmək igidliyini^{1^} göstərən bir vəzifə hissi ilə silahlanaq. Bilek ki, çoxdan öldürüldüyü zənn edilən millətlərin birer birer dirildiyi, bu böyük məşərdə ölmək istəməyən millətləri diridiri kömmək qətiyyətlə mümkün deyildir.

Bunun ən böyük misali qardaşımız Türkiyə'dir. Evet, ey vətəndaşlar. Ve dolayısı ilə sizlər, ey gələcək nəsillər, ey gənçlik. Ey esrimizin Siyavuşunun böyümüş oğlu.

Senin öhdəndəii böyük bir vəzifə var.

Sendən evvelki nəsillər yoxdan bir bayraq, müqəddəs bir ideal rəmzini yaratdı. Onu min müşkülətlə ucaldaraq³ dedi ki:

-Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enmez.

Bunu dəyərəkən o, bu günkü öksüzəne mənzerini göz önünə almamış deyildi. Bu onun tətərəfindən təsevvür olunmuşdu. O, senin o zaman bu bayrağı gənə çiyinlərinə alıb me'sumane bir tərzdə küçə-küçə dolaşaraq "ireli, ireli[^], Azərbaycan esgeri"-deyə esger kimi addım atdığını görmüşdü və bu sözü cəsərlə söyləmişdi.

Elbette ki, sen onun bu ümidini qırmayacaq, bu gün parlament binası üzərindən Azərbaycan Türklərinin yanıqlılı⁵ Türkülərinə mövzu olmuş, üreklərinə enmiş bu bayrağı təkrar o bina üzərinə tikecək, Böyük Demirci'nin gəri dönüşünü görəndə, onun tətərəfinə keçecək-

-Ya gazi və ya şahid olacaqsan.

Temmuz, 1920

ÇAĞDAŞ AZERBAJCAN EDEBİYATI

(Memmed Emin Resulzâde, Çağdaş Azərbaycan Edebiyatı, Bakü-1991, s. 60-63,

...Milli Kurtuluş hərəkatının, Azərbaycan ruhunun həssas tellərinə Te'sir dərəcəsinə əks etdirən həssas şair milli şair Əhməd Cavad'ın 28 May İstidlal günü münasibəti ilə hürriyyət pərisinə müraciət etdiyi "Nədən Yarandı" parçası ilə son dərəcə liriki. Onun bu lirikmindən biz də aşuna olaq:

Sen qüdrətin aşib-coşan, vaxtda,
Mələklərin gülüşündən yarandı.
Sehr dilli bir firçanın eliylə,
Ahuların duruşundan yarandı.
Ay işığı güzəlliyin, qızılığın,
Çiçəklərin öpüşündən yarandı.

I. dərbedə 2. gələcəyinə 3. ekmeğə 4. gəbi 5. aynı 6. dayanıp 7. sabrımı 8. inancımı 9. geciktirdiyi 10. yığıtılığım
II. sırtımda 12. simğesi, rumuzu 13. yücəltərək 14. iləri 15. acıklı, yanık

Serinletdin baxışla könlümü,
Buludlarm uçuşundan yarandın.
Qaranlıqda qırılırken ümidim,
Dan ulduzu yürüşündən yarandın.
Masevadan uçmuş birer gölgenin,
Dan yeriyle görüşündən yarandın.
Güzellikçin tebietle qüdrətin,
Yavaşa bir soğuşundan yarandın.
Qelem elde ilhamımı dinlərkən,
Sen qəlbimin duruşundan yarandın.

Azərbaycan'ın hemleler ve heyecanlar terennüm eden coşqun rübabına en ağır bir zərbə endirildi. Hürriyyətin feyzli havasından doymadan milli istiqlalm verdiyi bütün nemetlərdən hele faydalanmadan Azərbaycan edebiyatı yenidən tarixinə ona ayırdığı faciəli və hezin qismətinə qatılmaq zərurətinə düşdü.

Sovet istilasısı edebiyatın mənəesiz irəliləməsi üçün engeller törətdi. Milli ruha yabancı olan kommunist hökuməti formaca milli olan edebiyata əvvəlcə sebrlə yanaşdısa da, mə'lum olduğu kimi ona beynəlmilə proletar məzmunu verməyə çalışdı.

Lakin Sovet işğal hökuməti milli Azərbaycan ruhunu çürütmək və burada "proletkult" deyilən bir mədəniyyət yaratmaq sahəsində sərf etdiyi əməkləridə müəffəq olabilmir, bu iş üçün o özünə lazım olan vasitələrə malik deyildi. Edebiyyat əski ustadların əlinə idi. Görüşündə mövcud vəziyyətə uyğun olaraq, yeni hökumətin bə'zən sərtliyine, bə'zən də diplomatça yumuşaqlığını dadan bu yazıçılar öz çətin və ağır işləri ilə məşğul idilər.

"Molla Nesreddin V'ın əski müdiri Cəlil Məmmədquluzadə "Kamança" adlı bir pyes yazır. Təssüflər doğuracaq Ermeni-Müsləman toqquşması əsnasında bir Ermeni kamançaçı ondan intiqam almaq istəyən bir Türk'ün əlinə keçir. Lakin sənətkar hər iki millət üçün ortaq olan bir musiqi çalmaqla düşmənin qəlbini yumşaldır və bələliklə də ölümə qurtarır.

Həmin yazıçının "Anamın Kitabı" adlı bir başqa əsəri də böyük rəğbət doğurur. Üç oğul müxtəlif məmləkətlərdə oxumuşlar: İran məktəbinin şagirdi olan molla kimi dönmüş, özü ilə əski skolaistik zəhniyyəti gətirmişdir. Türkiyə tərbiyəsi alan o birisi Azərbaycan şivesini İstanbul ağzı ilə dəyişdirməyi bir mərifət sayır. Rusiyədə təhsil görmüş üçüncü oğul isə tamamilə başqa şeylərdən zövq alır. ailedə ixtilaf başlayır. Bu qarışıqlıqdan bezmiş ixtiyar baba (Məmməd Emin Resulzadə burada yanlışlığa yol vermişdir, əslində anə olmalıdır

V.M.) oğullarına öyüd verərək ananın kitabından uzaqlaşmamağı tövsiyə edir. Cəmiyyəti öz anə kökündən ayırmaq istəyən kommunistlərə xalqı "Anamın Kitabına" çağırən bu əsər xoş gəlməmiş, onun üçün də oynanması uzun zaman qadağan edilmişdir.

Süleyman bəy Axundzadə'nin "Laçın Yuvası" əsəri də əyni cür qarşılanmışdır. Əhvalat Qarabağ'da cərəyan edir. Azərbaycanlı gənə bir kommunist Qarabağ'ın keçilməz meşələrinin birində yerləşən bəy qəsri tutur. İnkilabçının nişanlısı olan qız ondan üz çəvirir. Lakin inkilabçı uzun bir monoloqla qızı inandırmağa çalışır, inkilabın lazım olduğunu ona sübut etmək istəyir. "Yalnız bu yolla Müsləman məmləkətləri dünya imperializminin əlindən qurtulacaqlar" deyir.

Pyesin sosial səbəbə deyil, sadəcə siyasi ixtilafa dayanan, siyasi taktikaya dayanan bu inkilabçılıq qırmızı senzurağa çox da xoş gəlməmişdi. Bu senzurağa görə Azərbaycan öz qüvvələri ilə və ictimai-iqtisadi motivlərlə sovetlənmişdir. Halbuki "Laçın Yuvasını" tutan Azərbaycanlı kommunist oranı sadəcə olaraq imperializmin Şərqdəki səngərini daha yaxşı yıxabilmək üçün tutur. İnkilab məqsəd ikən bu rəda vəsətə kimi göstərilmişdir.

"Şeyx Sə'nən" müəllifi Hüseyn Cavid Azərbaycan'ın sovetləşdirilməsindən sonra bir çox mənzumələr yazır. Bunlardan mənsur "Topal Teymur ilə mənzum "Peyğəmbər" sovet rəhbərlərini çox məşğul edir. Şairin bu iki əsəri oxucularda olduqca dərin tə'sir buraxır. Öncə oynanmasına icazə verilən Topal Teymur tamaşaçıları həyəcana gətirir. Dövlət teatrında pyes bir neçə dəfə oynanır. Əhəli Türklüyün ümumi qəhrəman tipi Teymur Ləng'dən fəvqəladə dərəcədə məmnun və coşğun olur. Məsələm sonradan başa düşən bolşeviklər əsərin göstərilməsini qadağan edirlər. "Sovet çöreyini yediyi halda tarixin panturanist tiplərini idealizə etməyə cəsəret göstərən" şairə qarşı sovet tənqidçiləri atəş püsrüdürlər. "Topal Teymur" müəllifinə uzun müddət hiddətlənmiş hökumətin şiddətli cəzalarına qatılmaq lazım gəlir. Onu sıxışdırırlar, qəzet sütunlarında tənqid edirlər.

Şairin ikinci əsəri nisbətən daha yaxşı qarşılanır. Lakin "Peyğəmbər" mənzumesində də bolşevik məzhəbli marksizm əqideçüiyi burada da az küfr tapmamışdı.

Bolşevizm şəriatində sənətkarlarımız hansı üsullarla öz fikirlərini söyləməyə fərsət axtardıqlarını göstərebilmək üçün bu son dərəcə gözəl əsərdən bə'zi parçaları numunə gətirərək:

"Peyğəmbər"də Həzrət-i Məhəmməd'in həyatı təsvir edilir. Mənzum dram olan bu pyes Bi'dət,

De'vet, Hicret, Nüsret adlı dörd perdeden ibaretdir. Birinci perdede Peyğember Herra Dağı'na çıxır. Burada ona vehy gelir. Cezb olunmuş halda o bu sözləri söyləyir:

Öyle bir esr içindeyim ki, cahan,
Zulmü vahşetle qovdurulub yanıyır.
Üz çevirmiş de tanrıdan insan,
Küfrü hak, cehli me'rifet sanıyır.
Dinlemez kimse qelbi, vicdanı,
Mehv eden haqlı, mehv olan haqsız,
Başcıdır xalqa bir yığın canı,
Hep münafiq, şerefsiz, exlaqsız.
Gülüyor nurla daima zulmet,

KÖHNE RUH TAZE QALIB

(Tereqqi, Nu: 99)

Bir memleketde, qanuni bir memleketde qanun neşr oluduqda o memleketin ehalisini milliyetleri, cinsiyyetleri cehetine bölgü-bölgü edib heresine bir nezerle baxıb ayrışekilik etmək dövlət esası deyil. Dövlətperestlik, memleketdarlıq böyle bir esas idare ve neşr qevaninin bütün-bütüne zidd ve düşmeni olduğu erbab, hüquq yanında müsellemler olan meselelerden biridir.

Burası yöngül bir mülahize ile dexi me'lum olur. Memleket, dövlət o vaxt öz şerefini qoruyub ve öz emniyyetine ümid edib dayana bilər ki, onun efradı hesab olunan mileli-müxtelife özlərini biribirinin yoldaşı ve vetendaşı hesab edib de hemveterenləri olan qeyri millet ezalarının özləri kimi menfeetde ve zərerdə şerik olan bərabər hüquqlu bir yoldaş və qardaş görsün və hər veterenperestlik adını daşıyan bir dövlət adamı dexi həmişə gerek bu fikirdə olsun ki, veteren daxilində ögeydoğmalığ salıb bənzərliyi işlənsin.

Bunun ziddi işlədirisə memleketdə, efradiahali arasında böyük bir exlaqsızlıq törənib ehalinin müxtelif he'yetləri biribirinə düşmən kəsilib qalacaqlardır.

Təbiidir ki, biribirinə düşmən nezeri ilə baxmaqda olan bir cəmiyyət arasında ittihad və ittifaq olamaycaq. Bu da ki, olmadı, hər iki tereqqiyatı meydana çıxaran güvveyi-ezim olmayacaq...

1909

Gülüyor fezle qarşı fisq ü fücür.
Ah, edalet, hüquq və hürriyyət,
Ajax altında çeynenib gediyor.

Peyğemberin bu bedbin hesabı nalındaki qaralıq tablunu sovet tənqidçiləri təbii ki, kapitalist və burjua aləminə ait edirlər. Lakin oxucu vəya tamaşaçılar burada "kommunist cənnəti" içindeki reallıqları görürlər. Bir dəstə cahillərin ayaqları altında insanlıq haqlarını tapdayanlar onlar deyil mi? "İmansızlıqda həqiqət" və "biliksizlikdə me'rifət" görənler onların özləri deyil mi?

"Zülm ü vəhşetlə qovrulub yanan ölkə" onların öz yurdlarıdır...

MİLLİ DİRİLİK

(Dirilik Məcmuası, s. 114-115)

Milliyyət amillərindən birisi də tarix ilə adət ünənətdir. İllərdə bir var-dövlət və güvvət tapa bilmək üçün millətlər hamın tarixlərindən istimdad edirlər. Zəif düşdükləri, ezilib inqirazi teref çəkildikləri, hətta inqiraz bulub hər bir iqtidar və güvvətdən düşmüş olduqları zamanədə belə keçmişin güvvətli və parlaq demlərini xatirə salmaqla istiqbal üçün bir ümid bəslərlər. Keçmişini iyicesinə tədqiq etmiş olan millətlər daima mazinin ölüb torpaqlar altında çürümüş olan qehremanlarından birer ideal modeli yapıb da onu gələcək bir nümunəyi həmasatı kəsdirirlər. Hazırdakı halları ilə kiçik və müheqqər görünən millətlər daima tarixdə böyük bir isim və rəsm sahibi olduqlarını arayıb-araşdırır və görüldüğü gibi, mehqur olmağa e'tirazlarını bildirirlər. Tarixin sebt etliş olduğu gibi, qehhar da ola bələklerini istiqlal ilə arkadaşlarını məzələtli bir həyatdan qurtarmağa çalışırlar.

Bir millətin öz tarixini bilməsi qəder güvvətli bir ittihad və təməddün amili təsevvür oluna bilməz. Mütəməddin millətlərin milli və mədəni həyatlarının ne yolla tərbiyə olunduğuna diqqət olunarsa, bu mətləbin həmişə ne dərəcədə doğru olduğu anlaşılır. Mədəni millətlərdə tarix, həm də veteren və milliyyət tarixi ən mühüm dərslərdən birini təşkil edir. Veterenin maziədə keçirdiyi şanlı günləri və bəşəriyyət ələminə bəxş edib bildiyi səmərəli və fəidəli xüsulları həmişə tarix dərslərində

bağlanaraq övladi-vetenin yaddaşma neqş etdirilir. Veten ve millet efradı hamam müeyyen bir usul ile böyük ve beşeriyetin medeniyyetine deyerli xidmetler yetişdirmiş olan bir nesil mücebaya meğlub olduğuna qenaet yetirerek böyüyür. Haradan gəlidiyi, tarixde neler elediyini ve ne kimi gövmlere malik olduğunu bilib izzeti-nefsi ile istiqbala qarşı bir ümid olaraq yaşayır.

Tarixdeki meziyyetleri tetbiq ile onu nesli-Azer huzurunda canlandırır, ruhlandırır maziden istiqbala edd olmaq üzre parlaq ve milli neticeler hasil etdirmek arzusu edebiyatda böyük bir meslekdir. Edebiyyatda ve sair senaeyi-nefisde te'qib olunan bu mesleke ise (romantizm) hemaset, meslek ehline ise erbabi-hemaset denilir.

Feqet milletler arasında bu nöqteyi-nezerden Türk milletinden mezlumunu tapmazsınız. Türk tarixi tarixlerin en az tedqiq olunmuşu, en az öğrenilib yazılmışıdır.

Bu mechuliyetden elave Türk tarixi başqa bir çox tecavüzlere de uğramışdır. Tarix yazanlar Türklere meğlub milletlerden oldukları üçün bu qövmün göstərdiyi hemaset ve qehremanlığa hemmen vehşet ve yeğmagerlik şeklinde göstərmiş, her yerde ve her zaman Türk cahangirliyinə tesadüf eden zamanlarda xunrizlik ve qetlü qaretler yalnız Türklər tərəfindən vaqe olmuş kimi terzil edilmiş, başqaları tərəfindən zuhur edince ise teqdir ve tehsine şayan görülmüşdür. Türk cahangirleri ve Türk qehremanlarının adları telin ve terzil edilmişdir.

Ne qeder qeribe olsa da, telin edenler cerge-sinde Türklər özleri de bulunmuşlar. Ereb Türkləri bir te'sire, Şerq Türkləri başqa te'sire tabe olub yek digərlerini söye-söye gelmişlerdir. Tatar ve selcuq müharibelerinin neticeyi-siyasisi olaraq qedim Osmanlı tarixlerine baxsanız hamam "tatari-xunxar", "etraki-biidrak" terkiplerine her sehifede rast gəlersiniz.

Yene bu özünü bilmemezlik, yene bu ecnebi te'sbirlere tabe olmaq yüzünden olaraq Azərbaycan Türkləri erebdekilerine "Rum" demiş, onlar da terefdekileri "ecem" ismi ile yad etmişlerdir.

İşte burasını Türk gençliyi düşünmeli ve derk etmelidir ki, bugün Türk milleti böyük bir tarixə malik olduğu halda tarixsiz yaşayır ve dünyanın her terefine yayılıb da böyük bir millet teşkil etdikləri halda Türklər biri-birindən bixeber, hətta yeki digərinə düşmən olaraq ömür sürürler.

Son seneler melum olduğu üzre intibah seneleridir. Bu yolda da bir nece qedem atılmışdır. Türklüğün intibah merkezlerini teşkil eden nöqtelerde Türk tarixi ve Türk me'rifeti-gövmiyesi yolunda az-çok ciddi ve qeyri-ciddi hareketlər gö-

rülmektedir. Türk tarixini öğrenmek ve Türklərdən qalan asarı tedqiq etmək və tehqiq etmək üçün be'zi arzu və meyllərin zuhura gəlidiyi görülmektedir.

Her yerde olan Türklər hamam oldukları yer haqqında kafi me'lumat toplasalar və öz şö'beleri haqqında tarixi və içtimai heqiqetlərə teellük eden maddələri cem etsələr heç şübhəsiz ki, ilerideki böyük Türk tarixini yazacaq mürexxese lazım olacaq maddə toplanmış olur. Bu xüsudə şimalı Türk qardaşlarımız daha ciddi hareket ediyolar. Onlarda "Tatar tarixi" hamam yazılmaya başlanmış və bir cildi de neşr olunmuşdur.

Bu xüsudə biz Azərbaycanlılar hamıdan çox işıqlanmaq ehtiyacındayız. Aramızda hele bir çoxları var ki, Türklüklerine şübhə etmektədiler. Keçenlerde bu xüsudə düşünərək Kiyev'deki Türk telebeleri Azərbaycan tarixini yazacaq olan şəxsə hətta telebelerin güvvesi yetecek qeder bir mükafat da elan etmişdiler.

Tarixi öğrenmek və millet arasında tarix der-sini te'min eylemek ittihad və ittifaqı möcib olduğu qeder, belke ondan daha artıq vüquat tarixin özünün de milletləri qaynadıb qovuşduran bir amil olmasıdır. Bu xüsudə başqalarınm üzerine hücumlarını def edib de müdafiede olan tarix faydalıdır.

Türklüğün son zamanlara aid olan tarixi ise bu qebildendir. Feqet bunun böyle olduğunu bildirmek yene müverrixlerimiz və müherrirlerimiz öhdəsinə düşən bir vezifedir.

Tarixden elave milletin birleşmesine və saklanmasına müavinət eden vesilelerden digərleri de adet ile en'enerlerdir.

Çox kere görürüz ki, elm və meziyyet kesb edib ehli-ürfan olanlarımıza milli adetlərimizin bir çoxu nedense ecaib və qeraib görünür. Bu adetlər onlarca "ne kültümü" (kültürden uzak, kültürsüz - Rusça) edd olunur. Toylar başqalaşır, düyünlər ayrı bir şəkil alır. Gelinin belinə qurşaq bağlanıb da me'sum bir çocuq tərəfindən gelinin şenine oxunan:

Anam, bacım qız gelin,
Eli, ayağı düz gelin,
Oniki oğul isterem,
Birce dane qız, gelin!

gibi sade və ulvi arzularla mütezemmin qit'elerin oxunması beğenilmeyib, "vençalnı kostyumda" (nikah elbisesi) şampanski tercih olunur.

Daha betterleri var: Üsküler, ateşbazlıqlar, xonca və semler qaldırılıb onların yerini yolkalar tutmaqdadır.

Keçende bir Müselman xanımmı gördüm. Övladı ilə beraber gelmiş, yolka destgahı alırdı. Uşağ anası ile Rusça danışırdı: "Mama, vot de-duşka, kupi eto, kupi" -deye anasının yanında fir-lanır, "rojdestvo", "mö-lud" bayramında bir Rus uşağı ne kibi hiss eleyib ve neden sevinerse, haman o qism hiss ediyor ve seviniyordu. Ananın da öv-ladınm bele bir suretde ferehlenmesinden şad ol-duğu sezilirdi.

Feqet ben nezaket ve ümummi qaideye mü-qeyyed olmasa idim, heç olmasa, onların bu se-vinçlerini alt-üst eder, bildiğim gibi onlara tehqir ve tekdir ederdim.

Feqet onlarda da ne teqsir...

Beli, temsil yalnız dilden, dinden gelmez, ne-zere kiçik ve ehemmiyetsiz gelen adət ve exlaqın temsili de olduqça xeterlidir.

Tesevvür ediniz dediğim uşağın halını: Dil açıb anasıyla Rusça danışmış. Atası mağazadan ge-lende yene onu Rusça dindirmiş. Heyetde yol-daşlarını Rus görmüş, onlarla o dilde sohbət el-emiş. Oyun oynayarken Rus oyunları oynamış. Mektebde dexi eyni terbiyeye tabe olmuş, bayr-ramlarda yolka bezeyib etrafına tutub dolaşmış, en axırda da me'lumdur ki, daxili Rusiya se-herlerinden birinde ali terbiye alıb "obrozovanni" olacak. Feqet beyle bir "obrazovannıdan" bizim "ne obrazovanni" millet ne gözleye biler? Ve o özü is-terse bele millete ne gibi bir fayda yetire biler. Heç bir fayda.

Yeşin oldunuz, millet öyle bir cavanı itir-dişinden elbette, müteessir olacaq. Feqet o da öz

milletinden ayrıldığı için bedbext olub qalacaq.

Burasını nezeri-diqqete aldıqda milli dilimizi, dinimizi, tariximizi gözlediğimiz halda adət ve ex-laqımızı da gözlemek mecburiyyetini de hiss ediyoruz. Uşaqlarımızı haman öz ruhumuzda terbiye etmeliyiz, Firudinbey Köçerli'nin "Balalara hediye" nam mecmuesine topladığı hekaye ve en'nelere tehqir gözü ile baxmamalıyız.

Medeni milletlerin mekteblerinde uşaqlara mexsus bir çox oyunlar vardır. Bu oyunlar, bu he-kayeler bizde de yox deyildir. Onları arayıb bulma-lı, şekil ve surete salmalı, milli ruh ve medeniyletə telif etdirib de haman tetbiqine başlamalı.

Köhne usul mekteblerimizde üskü ve bayram xoncaları bezerdik. Yeni usul mekteblerimizde de bunu eyni usul ile daha müntezem ve me'nalı bir suretde icra ede bileriz.

Toylarımız bundan eqdem milli aşığılarımız ve sazendelerimiz terefinden icra olunuyordu. İmdi, heyhat, milli Türk havasının yerini gürcü zurnası tutur. Bundan evvel toylarda herkes isterse qalxıb reşş ederdi. Sonra bunu menfur mütrüb reşşile, imdi de daha menfur ecnebi reşşile evez edibler.

Milli medeniyyetin neden ibaret olduğunu derk edenler ve bu medeniyyetin ne sür'etle men-qerez olduğunu görenler şübhesiz, bu gibi nareva nalları gördükde yürekleri ağrıyır ve bu yürek ağ-rıdan hallara qarşı bir milletin ekseriyyetinin laqeyd olduğu görülünce, bu ağrı da da şiddet ediyor.

Eceba, daima olaraq "Türk ağrısına" me'ruz mu qalacaq?

ŞİİRLERİ

HESBİ-HAL

(Füyuzat, nu: 32)

Şexsime aid bir bedbextlikde qara fikirler edib düşündükde mükedder ve qeyri-müeyyen eh-valımı tesvir etmək üçün bilaxtiyar qeleme al-dığım şu bir nece bendleri derci-sütuni "Füyuzat" ederek bir növ sakitleşmek arzusundayam. Çünkü demişler: Neql etdikce, derd azalar.

Qaranlıqdır bana dünya,
Bütün dünya ve maheyfa.
Diyorlar cümlesi güya,
Çekil bir yana, sakitleş.

Qaraldı qelb vase iken,
Qaraldı şems lame iken,
Eşitmez guş same iken,
Çekil bir yana sakitleş.

Tehemmül, sebr mümkümmü?
Heyata cebr mümkümmü?
Zevali-qehr mümkümmü?
Çekil bir yana, sakitleş...

Çıxıb elden cülü gelmez,
Bana yarü edu gelmez,
Bu derde çarecu gelmez,
Çekil bir yana, salcitleş.

Dolu heyretle her yanun,
Toxunmuş dame peykanım,
Edu insafe ixvanım
Çekil bir yana, sakitleş.

Ne vehşidir beni-âlem,
Mücessem zülmüdür âlem,
Diyorlar cümlesi yekdem,
Çekil bir yana sakitleş.

Çekilmem, ey herifan, men,
Bu meydani-şücaetden.
Bütün dünya bana derken:
Çekil bir yana sakitleş.

TESEVVURATI-EHRANE

(Füyuzat, nu: 33)

Görünce ixtüafi ben cahanda,
Heqiqet yox mesavi bu zamanda,
Bütün erbab zülmeti-kehkeşanda,
Feqiri daima ezü feganda,

Olub aludeyi-vehmi teffekkür,
Bu yolda eylerem bir çox tesevvür.

Düşündüm ki, nedir edl u merüvvet,
Kimi pürrenci xesrani meşeşqet,
Kimi insanların dilsiri-ne'met,
Bu nöqte aranar qelbimde heyret

Olub alude-vehmi teheyyür,
Bu yolda eylerem bir çox tefekkür

Görünce her terefde heqqi zail,
Gelir efkarıma Yezdani-adil,
Ki, güya rehmidir mexluge şamil,
Ne haqq ile men olmam "küfre" mail?

Edersem edline hemd ü teşekkür,
Şu asarında müşküldür tesevvür.
Diyorlar ki, xuda qadiri qehhar,
Veren mezlume el, qeddare cabbar,
Bütün zülm ile dolmuş çerxi devvar,
Tezellümde bütün mallarla canlar

Yene ben eylerem sebrim teffekkür,
Qalır ol qenrden bir çox tesevvür.

Eya, qare, dayan, bir etme tuğyan,
Deme bu şe'rime asari-küfran,
Derunimdir benim lebrizi-iman,
Beni etmez ixafe nari-niran

Felekden eylerem bir çox tehessür,
Ki, ixvanım deyil sahib tesevvür.

Gerek insan ola azad, mütelleq,
Bu insandan alınmaz heqqi ber heqq,
Qevanın olmalı bu nöqtede şeqq,
Bütün dünya buna olsun müveffeq

Bu suretle olunsun her tedebbür
Ki, bimanede her kes tesevvür.

Siyasetçe ne rütbe olsaq azad,
Tamamile olunmaz ref efsad,
Cemaet malı olsa erzi-abad,
Olur me'sud o anda cümle ahad

Geder ol demde dünyadan tezevvür,
Şu bendi dinle, qare, et tesevvür.